

Research Paper

An Introduction to the Hermetic Study of Khaghani's Odes

Shirzad Tayefi^{1*}, Haniyeh Hajitabar²

¹ Associate Professor of Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

² Ph.D. in Persian Language and Literature, Lecturer at Farhangian University, Tehran, Iran.

10.22080/lpr.2025.28913.1092

Received:

March 30, 2025

Accepted:

July 12, 2025

Available online:

September 06, 2025

Keywords:

Khaghani's odes,
philosophy, Hermes,
Hermes reading.

Abstract

Hermes, one of the most influential insights outside the world is wisdom and philosophy that has important insights outside the earth of problems of rule and identification. From the point of view of the world of knowledge, the world is one God who is responsible for the world and can think of the existences of beings, God and duality. Image and understanding are human needs. The guarantee is that one of the gods follows another god. Research is progressing by descriptive, analytical and interpretative methods of library and document studies, Hermetic thoughts and their Influence on, Khaghani's odes. One of the most prominent distinctions, more knowledge and awareness, outside the lands of belief, philosophers, religions and practices. There is a philosophical poem. Accordingly, in this research, interpretation and speech continued the teaching of insights and poetry Khaghani pursued the results of the research how hermetic thoughts such as Tabae Tam, logic, astrology, insight into the essence of God and the superiority of the soul over the body, in Khaghani's odes. Also speaking of Khaghani's stories in the revival, reading fresh poems of the poet to get that it is necessary to recognize better the moment of explanation and outside the words of poetry.

***Corresponding Author:** Shirzad Tayefi

Address: Associate Professor of Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

Email: sh_tayefi@yahoo.com

Extended Abstract

1. Introduction

In philosophical texts, Hermes is introduced as a philosopher king and a wise prophet. Among ancient philosophers, he paid special attention to cosmological issues and proposed various ideas about God, the world, and strange sciences. On the other hand, Khaqani is a great poet; one of his most prominent features is his extensive knowledge and awareness in various fields of belief, philosophy, religion, and their application in his poems, particularly in the jurisprudential and philosophical aspects of his work. For this purpose, in this study, first a summary of Hermes' thoughts is explained, and then the manifestation of these teachings in Khaqani's thought and poetry is followed. The result shows that manifestations of Hermes' teachings, such as the perfect essence, the logic of the sky, astronomy, contemplation of the essence of God, and the superiority of the soul over the body, are reflected in Khaqani's poems.

2. Purpose, Literature Review, and Method

The purpose of this study is to investigate and analyze Hermetic ideas and their various manifestations in the odes of Khaghani Shervani.

According to the studies conducted, no work has been compiled on the reading of Khaqani Shervani's works with a Hermetic approach; however, other research with such an approach has been conducted on the poems of other Persian poets, including the treatises and theses:

"Reflection of Hermetic Theologies in Ferdowsi's *Shahnameh* and Nizami's *Poems*. Doctoral Thesis", by Tayyibi (2021);

"Reflection of Themes from the Hermetic School in the Poems of Attar, Rumi and Hafez", by Taghipour Badr, Ghasemi, and Sorkh (2024); and "A Study of Hermetic Themes in the Three Mystical Peaks of Hadiqa al-Haqiqa, Mantiq al-Tayr and Masnavi", by Ibid (2021).

The present research was conducted using a descriptive-analytical method and using library and document studies.

3. Discussion

Tabaa-e-Tam has been interpreted as an old man or a belief in having a special guide, often associated with characteristics such as old age and experience. The frequency of such a person in Khaqani's odes is notable. In Khaqani's odes, Khizr is a character often referred to, and Khaqani states that he has met him several times. Khizr is always mentioned in Khaqani's poems with the attributes of wisdom and knowledge, and is endowed with good morals. He is a wise sage, and his relationship with Khaqani is instructive and jurisprudential.

Mantiq-ut-Taytirha is the story of the cryptic conversations of a group of birds, often led by Hudhud, to reach the threshold of the Simorgh. In Mantiq-ut-Taytirha, each of the birds represents a group of humans in search of the truth, and the poet expresses the achievement of this truth in an allegorical way through the language of these birds. Like many other poets in this field, Khaqani also experimented and composed an ode in this form and content, in which a conversation between birds is displayed, who are delighted by seeing the beauties of nature and are discussing and arguing with each other in search of the most beautiful element in nature.

Various astronomical terms are reflected in Khaqani's odes from a scientific perspective, religious beliefs, folk beliefs (talismans and horoscopes), and myth with remarkable frequency. For example, he always attributes a large part of his failures to the sky and believes that he has endured disgrace and difficulties in his personal life, many of which were caused by the sky.

Hermetic school is that God the Almighty is unknowable and that His sacred essence does not fit into human illusions. In fact, humans can think about anything to the point of perfection, but it cannot be in the essence of God. Khaqani has also repeatedly mentioned this important principle that the limit of God's step does not fit into human thought and human reason is like a limp that will not lead anywhere in front of the greatness of God's essence; because Khaqani believes that the divine holy essence is pure perfection and man will have no other benefit in knowing Him except astonishment and wandering. In the Hermetic tradition, man is not limited to the body; rather, he has a heavenly essence called the soul that descends in man and is placed in front of the body, which is then considered the inanimate nature of man. Now, if the soul can dominate this body, then it can achieve peace and ascend to the heavens. In Khaqani's poems, the soul, which he also metaphorically mentions by the expression heart and soul, is the position of immediate proximity, and the poet

constantly criticizes the preoccupation with the body and neglect of the soul.

4. Conclusion

Based on the studies conducted, it can be said that the ideas arising from the theories of Hermes in Khaqani's odes have aspects worthy of reflection and attention. For example, in the school of Hermes, the Holy Essence of God is infinite and unknowable. In Khaqani's odes, we also encounter the idea that contemplating the Holy Essence of God is not possible to fully recognize the Divine Essence. Another theory of Hermesian cosmology is the issues regarding the human soul and the formation of human existential dimensions from two physical and spiritual dimensions, which is repeatedly seen in Khaqani's odes. He constantly reminds us in his non-praise poems of this important principle that focusing only on human physical dimensions prevents us from paying attention to and developing our spiritual dimension. Belief in a heavenly guide is another common example of Hermesian beliefs, as seen in Khaqani's odes, which are manifested under the name of Khidr. Other manifestations of this philosophical school in Khaqani's poems include the logic of birds, which is the expression of specific themes in the language of birds and symbols, and the extensive reflection of astronomical issues and the influence of the heavens on human life, as well as their literary and rhetorical applications.

علمی

درآمدی بر خوانشی هرمسی از قصاید خاقانی

شیرزاد طایفی^۱، هانیه حاجی‌تبار^۲

^۱ دانشجوی زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.
^۲ دکتری زبان و ادبیات فارسی، مدرس دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران.

10.22080/lpr.2025.28913.1092

چکیده

هرمس، یکی از اندیشمندان تأثیرگذار در دنیای حکمت و فلسفه است که اندیشه‌های مهمی در زمینه مسائل حکمی و یزدان‌شناختی دارد و اندیشه‌های او، از دیرباز وارد جوامع اسلامی شده است. از دیدگاه جهان‌شناختی هرمسی، جهان یک خداوند صانع دارد که مسئول آفرینش جهان است و می‌توان از طریق تفکر در جلوه‌های هستی، او را شناخت و دَوم، خداوند متعالی که خارج از تصوّر و درک اوهام بشری است، ضمن اینکه یکی از این خدایان، پیرو خدای دیگر است. پژوهش پیش رو بر آن است به روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی، اندیشه‌های هرمسی و جلوه‌های گوناگون آن را در قصاید خاقانی شروانی، پیگیری و تحلیل کند. یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های خاقانی، دانش و آگاهی زیاد او، در زمینه‌های گوناگون اعتقادی، فلسفی، دینی و کاربردی آن‌ها در اشعارش است که یکی از این زمینه‌ها، جنبه حکمی و فلسفی اشعار وی است. بدین منظور در این پژوهش، ابتدا کلیتی از اندیشه‌های هرمس، تشریح و سپس بروز این تعالیم در اندیشه و شعر خاقانی پیگیری شده که نتیجه گویای آن است که جلوه‌هایی از تعالیم هرمسی چون طباع تام، منطق‌الطیر، نجوم، اندیشه در ذات خداوند و برتری روح بر جسم در اشعار خاقانی بازتاب داشته است. نیز واکاوی قصاید خاقانی با این رویکرد، خوانشی تازه از اشعار این شاعر به دست می‌دهد که موجب شناخت بهتر ساحت اندیشگانی او در قلمرو شعر می‌شود.

تاریخ دریافت:

۱۰ فروردین ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۲۱ تیر ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۵ شهریور ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

قصاید خاقانی، فلسفه، هرمس، خوانش هرمسی.

* نویسنده مسئول: شیرزاد طایفی

آدرس: دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.
ایمیل: sh_tayefi@yahoo.com

۱ مقدمه

کتاب‌ها در یهودیت از مهم‌ترین منابع فرشته‌شناسی به شمار می‌رود (توفیقی، ۱۳۷۸: ۲۲). در کتاب المیزان آمده که ادریس یکی از اجداد نوح(ع) است. در آیات قرآن، خداوند وی را به ثنایی جمیل ستوده و نبی صدیق و از زمره صابرين و صالحين شمرده و خبر داده که او را به مکانی منیع بلند کرده است (طباطبایی، ۱۴۱۱: ۶۵/۱۴).

«یزدان‌شناسی هرمسی بر پایه پذیرش دو خدا که یکی به فرمان دیگری است، بنا شده است: اول، خدای متعال که وصف‌ناپذیر و غیرقابل درک و منزّه از هر تشبیه است. او به هستی نمی‌پردازد و از آنچه درون آن است، مطلع نیست؛ زیرا هستی و اندرونش با نقص احاطه شده است و این خدا از رابطه با آنچه ناقص است، مُبرّاست. از این رو، شناخت او به وسیله تأمل در هستی و نظام آن یعنی از طریق عقل و حواس میسر نیست. دوم، خدای صانع که جهان را آفریده و در آن تجلّی می‌یابد و با تأمل در جهان هستی ادراک می‌شود؛ از این رو گفته می‌شود که او همه جاست و انسان به هر سوی بنگرد او را خواهد یافت و هرچیز دال بر وجود اوست» (کریمی، ۱۴۰۰: ۶). «علوم فلسفی و جهان‌شناسی منسوب به مکتب هرمسی، ممزوج است از عناصری با بافت بن‌مایه مصر باستان و درعین حال بازتاب‌های روشنی از سنن یونانی‌مآب اسکندرانی دارد، این مکتب، آمیزه‌ای سنتی است که با نوعی انسان‌شناسی متعالی بر مبنای مبدأ و مقصد غایی روح و تأکید بر خداوندی واحد و مقتدر جوشیده است و مشتاق دانایی بشر است برای دستیابی به جاودانگی و کمال برتر؛ همین دانش کهن که از خاک مصر جوشیده است، حاکی از هنر هرمس مثلث‌العظمه است، هم در عالم عرفان و هم در عالم فلسفه روی به یک مقصد دارد. کیمیاگری [شیمی] را هنر ویژه هرمس نامیده‌اند» (تقی‌پور بدر و همکاران، ۱۴۰۳: ۱۰۱) در پژوهش پیش رو، قصاید خاقانی براساس تأویلات و نظرات فلسفی هرمس در زمینه جهان‌شناسی و یزدان‌شناسی، با رویکردی استنتاجی تحلیل شده و تلاش گردیده مخاطب با

در متون فلسفی، هرمس را به‌عنوان پادشاهی فیلسوف و پیامبری حکیم معرفی کرده‌اند. او از میان فلاسفه باستان به مسائل کیهان‌شناختی توجه ویژه‌ای داشت و اندیشه‌های گوناگونی درباره خداوند، جهان و علوم غریبه مطرح کرده و معتقد بود که فرد زمانی می‌تواند به خداوند واصل شود که نفسش عاری از پلیدی‌ها باشد. براساس تعلیمات او، خداوند مطلق از همه موجودات برتر است و احاطه بر ذات پاک او ممکن نیست. «اولین اشاره به هرمس به‌عنوان مؤسس مکتب هرمسی پیش از سال ۲۵۰ ق.م در نامه مانتو به بطلمیوس دوم است و در آن از هرمس به‌عنوان پسر آگاثادیمون یاد شده است» (نصر، ۱۳۸۲: ۱۴۷). به هرمس در اساطیر کشورهای مختلف اشاره شده است از جمله در اساطیر مصر، «تات» یکی از یزدان است که احتمالاً در آغاز خدایی، متعلق به ناحیه مصب نیل و ملقب به aa aa، یعنی بزرگ‌ترین، بوده که وظیفه او حمایت از نویسندگان و کتابخانه‌ها بود و کتابت را نیز به انسان آموخت و به او قدرت تکلم بخشید. او کاشف کلمات، زبان و نگهبان عدالت و واضع قوانین، به‌ویژه قوانین الهی، محسوب می‌شد و وظیفه محافظت از اطباء و اشخاص را نیز به عهده داشت (ابوالقاسمی، ۱۳۷۱: ج ۲، ۶۷۷). یونانیان در حدود قرن پنجم پیش از میلاد، تات را به هرمس ترجمه کرده‌اند. «بر پایه معتقدات هرمسی، آدمی از علو مقام و جایگاه والایی برخوردار است که تنها محل اعتماد خالق است. هم اوست که در میان آفرینش، موفق به دیدار فرشتگان پیام‌آور ازسوی خالق شده است. داستان تجلّی فرشته‌های نورانی در هیاکل-التور سهروردی و رؤیاهای حکیم ترمذی و... همگی برخاسته از جایگاه فراتر آدمی، نزد خالق است» (تقی‌پور بدر و همکاران، ۱۴۰۳: ۱۰۶). در بحارالانوار نیز، درباره هرمس مطالب زیادی آمده و از وی با نام ادریس یا خنوخ یاد شده است و صحیفه‌ای نیز منسوب به وی در آن وجود دارد که فضای این صحیفه، به فضای کتاب‌های خنوخ شباهت دارد. این

رویکردی درزمینه اشعار سایر شعرای زبان فارسی انجام شده است؛ ازجمله رساله و پایان‌نامه‌های:

- طیبی (۱۴۰۰). بازتاب الهیات هرمسی در شاهنامه فردوسی و اشعار نظامی. رساله دکتری. دانشگاه سمنان.

در این پژوهش، تلاش شده این امر اثبات شود که اندیشه‌های فلسفی فردوسی و نظامی آبخوری غیراسلامی دارد. نویسنده، نخست اطلاعاتی از اندیشه و آرای هرمس به دست می‌دهد و سپس تلاش می‌کند الهیات هرمسی را به صورت تطبیقی با تفکرات صوفیانه قیاس کند. در ادامه نیز، به بررسی کمی و کیفی تأثیرپذیری نظامی و فردوسی از تعالیم هرمسی می‌پردازد و چنین نتیجه‌گیری می‌کند که اندیشه‌های الهیاتی این دو شاعر حکیم، دارای تباری اسلامی نیست و به احتمال زیاد ریشه در عقاید هرمسی دارد که به وضوح در اشعار این دو شاعر، قابل تشخیص است.

- کریمی (۱۴۰۰). «بازتاب اندیشه‌های هرمسی در آثار منظوم عطار». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه سمنان.

در این پایان‌نامه، میزان نفوذ اندیشه‌های غیراسلامی در جهان‌بینی و خدانشناسی عطار و تبارشناسی افکار الهیاتی وی با تکیه بر متون هرمسی، مورد بررسی قرار گرفته است. براساس یافته‌های این پژوهش، اندیشه‌های الهیاتی مطرح‌شده در آثار عطار، ارتباطی با عناصر اسلامی ندارد. نیز نویسنده در این پایان‌نامه، با ذکر شواهدی از آثار منظوم عطار و ارائه تبارشناسی آن‌ها، بر این نکته تأکید کرده که تفسیر برخی ابیات و گزاره‌های خدشناختی در آثار این شاعر، تنها از راه ارجاع آن‌ها به اندیشه‌های الهیاتی هرمسی، میسر است.

- امیری (۱۴۰۲). بازتاب عقاید هرمسی در دیوان ناصر خسرو. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه سمنان.

این پایان‌نامه، به بررسی تطبیقی سروده‌های ناصر خسرو با تعالیم هرمسی می‌پردازد و نویسنده

خوانشی جدید و نوعی تفسیر هرمسی از فلسفه و اندیشه خاقانی آشنا شود.

۱/۱ پرسش‌های پژوهش

۱-۱-۱. قصاید خاقانی، به کدام قسم از اندیشه‌های هرمسی اشاره دارد و این اندیشه‌ها چگونه در این قصاید بازتاب یافته است؟

۱-۱-۲. ویژگی‌های اصلی قصاید خاقانی چیست که باعث می‌شود آن‌ها را متأثر از اندیشه‌های هرمسی بدانیم؟

۱/۲ فرضیه‌های پژوهش

۱-۲-۱. به نظر می‌رسد برخی از آرای مکتب هرمس چون طباع تام، منطق الطیر، نجوم، اندیشه در ذات خداوند و برتری روح بر جسم در قصاید خاقانی بازتاب یافته است. از این میان، برخی از مؤلفه‌ها چون اندیشه در ذات خداوند یا برتری روح بر جسم در قصاید عرفانی یا مذهبی خاقانی که در مدح و رثای یکی از بزرگان دین سروده شده، نمود بیشتری یافته و سایر مؤلفه‌ها بسامدشان در قصاید مختلف تقریباً همگون است.

۱-۲-۲. با مطالعه آرای هرمسی و قصاید خاقانی، به نظر می‌رسد عقاید خاقانی درزمینه انسان‌شناسی، یزدان‌شناسی، تأثیر صور فلکی بر زندگی انسان‌ها و برخی اعتقادات و باورهای مذهبی، قابل انطباق با برخی از اندیشه‌ها و تعالیم هرمس یا متأثر از آن‌ها است که همین امر سبب می‌شود بتوان قصاید خاقانی را در زمره آثاری به حساب آورد که اندیشه‌های هرمسی در آن نمود و تأثیر دارد.

۱/۳ پیشینه پژوهش

طبق بررسی‌های انجام‌شده، تاکنون اثری درباره خوانش آثار خاقانی شروانی با رویکرد هرمسی تدوین نشده است؛ اما پژوهش‌های دیگری با چنین

استحاله و... که در آثار یادشده فراوان به چشم می‌خورد، از نمودهای آرای هرمسی در آن‌ها است که بسامدشان در مثنوی مولانا بیش از دو اثر دیگر است.

- مهاجری‌زاده (۱۳۹۴). «ساختار هرمسی در عرفان ایران».

در این پژوهش، نویسنده ساختار عرفان ایران را به‌صورت تطبیقی با ساختار سنت هرمسی مورد‌مقایسه قرار می‌دهد و سپس با ذکر شواهد مشابه چون رمز، معراج، استحاله، کیمیا، نجوم و... در هر دو مکتب به اثبات این اصل مهم می‌پردازد که بخش زیادی از عرفان ایرانی، تحت‌تأثیر سنت هرمسی شکل گرفته است.

- حسینی (۱۳۹۲). «بررسی هرمس در اندیشه‌های سهروردی».

نویسنده این مقاله، ضمن تشریح مبانی مکتب هرمسی، چگونگی ورود این مکتب به نبوت اسلامی را بررسی می‌کند و در ادامه به معرفی شهاب‌الدین سهروردی معروف به شیخ اشراق می‌پردازد و او را یکی از بزرگ‌ترین نمایندگان مکتب هرمسی در ایران معرفی می‌کند که عمده تلاش وی بر این بود که تعالیم هرمسی را با اساطیر ایرانی پیوند بزند.

۲ بحث

۲/۱ مبانی نظری

یکی از نتایج مهم تلاقی تمدن‌های یونانی و مصری در اسکندریه، ایجاد مکتبی خاص تحت‌عنوان مکتب هرمسی بود. در قرون وسطی، نام هرمس نزد مسلمانان و مسیحیان و برخی از یهودیان، به‌عنوان بانی حکمت تلقی می‌شد و کتاب‌های زیادی را به او نسبت می‌دادند و این کتاب‌ها، مورد مطالعه اهل معرفت بودند. در دوره اسلامی، دانشمندان زیادی از تعالیم مکتب هرمس استفاده می‌کردند و حتی می‌توان گفت که متفکران رنسانس، سعی داشتند او را به‌جای ارسطو بنشانند (نصر، ۱۳۴۱: ۲).

پس از تشریح آرای هرمسی و واکاوی اشعار ناصرخسرو با این رویکرد، به این نتیجه دست یافته که بخش زیادی از اشعار ناصرخسرو با اندیشه و عقاید هرمسی درهم آمیخته است. وی چنین استدلال می‌کند که ناصرخسرو علاوه‌بر آشنایی با آرای حکمای یونانی، از افراد بلندمرتبه در آیین اسماعیلی نیز بوده است و از آنجاکه اسماعیلیان با اندیشه‌های هرمسی بیگانه نبوده‌اند، پس طبیعتاً ناصر خسرو نیز از تعالیم این مکتب تأثیر پذیرفته است.

نیز مقاله‌های:

تقی‌پور بدر، قاسمی و سرخی (۱۴۰۳). «بازتاب مایه‌هایی از مکتب هرمسی در اشعار عطار، مولانا و حافظ».

در این مقاله، نویسندگان پس از مطابقت اشعار عطار، مولانا و حافظ با مؤلفه‌های تعالیم هرمسی، به این نتیجه رسیده‌اند که عناصر و جلوه‌های گوناگونی از سنت هرمسی چون تجلی، طباع تام، استحاله و عمل کیمیا، منزلت آدمی و جایگاه او در هستی، اندیشه در ذات خداوند، تجرید، نظم در آفرینش و اندیشه در گیتی در اشعار این شاعر منعکس شده است. نیز در این پژوهش اشاره شده که از میان این سه شاعر، مولوی بیش از همه و حافظ کمتر از سایرین تحت‌تأثیر عقاید هرمسی بوده‌اند.

- تقی‌پور بدر، قاسمی و سرخی (۱۴۰۰). «بررسی بن‌مایه‌های هرمسی در سه قله عرفانی حدیقه‌الحقیقه، منطق‌الطیر و مثنوی».

این مقاله، به بررسی ویژگی‌های عرفان هرمسی در سه اثر حدیقه‌الحقیقه سنایی، منطق‌الطیر عطار و مثنوی معنوی مولوی می‌پردازد و این سه شاعر را در زمره میراث‌داران حکمت هرمسی معرفی می‌کند که تجلی این حکمت در اشعار آن‌ها و تلفیق آن با عرفان اسلامی، موجب افزایش جذابیت، گیرایی و روشنگری مخاطب آثارشان شده است. براساس یافته‌های این پژوهش، مضامینی مانند خویش‌ننگری، ابن‌الوقت بودن، تجلی، هجران،

یکی است و بدین دلیل، گفتار هرمس در این باب همواره مورد قبول آنان بوده است (نصر، ۱۳۸۲: ۱۵۶). نیز «هرمس در مورد نظم سخن می‌گوید که خلقت جهان هیچ‌گونه عیبی و نقصی ندارد و هر چیزی سر جای خود در مکانی معلوم قرار گرفته است. هرمس می‌خواهد با تأمل در نظم و زیبایی فوق‌العاده آن، خدا را بشناسیم» (تقی‌پور بدر و همکاران، ۱۴۰۳: ۱۰۹). او درباره‌ی چهار عنصر، آب، باد، آتش که قوه‌ی قبول صورت عناصر است، سخن می‌گوید و معتقد است چهار عنصر، زاده‌ی نظم و چرخش افلاک هفت‌گانه نیز حاصل نظم است (همان: ۱۱۰). «در تفکر هرمسی، راه شناخت منحصر به اشراق و شهود نیست. مشاهده‌ی درونی مختص قلمرو نامحسوسات است؛ اما در قلمرو محسوسات، مشاهده‌ی بیرونی نیز راه شناخت است. بنابراین، در شناخت حقایق مادی و امور طبیعی، راه مشاهده‌ی درونی و بیرونی با هم گره می‌خورند و یاریگر ما در شناخت ظاهر و باطن می‌شوند؛ در نهایت، آنچه بدون واسطه مشاهده می‌شود، بر آنچه با واسطه‌ی حواس ظاهری کسب می‌گردد، برتری دارد؛ زیرا آنچه با حواس به دست می‌آید مرکب و مقید به زمان و مکان است و شناخت مرکب با از دست رفتن حس و تجربه دوام پیدا نمی‌کند» (محبی، ۱۳۸۹: ۱۱۴).

۲/۱/۱ طباع تام

«طباع تام همان حقیقت ملکوتی و انانیت آسمانی هر فرد است که نفس پس از هبوط به عالم جسمانی از آن جدا شده و به این دلیل همیشه در جست‌وجوی بازیافتن آن است» (نصر، ۱۳۸۲: ۱۵۷). «طباع تام در حکمت اشراق، فرشته‌ی نگاهبانی است که وجودش بر وجود فرد انسانی قدمت زمانی دارد و فرد انسانی در وجود خاکی خود از او جدا شده و منتظر مشاهده‌ی جمال ربّانی و ظهور سبحانی است و از اینجاست که در عرفان و حکمت، این‌چنین عشقی سودایی جهت دیدار و پیوستن به آن [تجلی معشوق] به وجود آمده است» (رضی، ۱۳۸۴: ۳۳۱). «با توجه به واقعه‌ی هرمس و دیدار طباع تام [فرشته‌ی

«هرمس که در متون دینی به اخنوخ و ادریس و در اسطوره به تات و هوشنگ شهرت دارد از اولین انبیا و نزد برخی مؤسّس بسیاری از علوم و حکمت نیز می‌باشد. شخصیت، آثار و تفکر هرمسی نه تنها در متون دینی بلکه در متون تاریخی، اسطوره و فلسفی نیز مطرح و بر بسیاری از ملل و افراد و افکار تأثیرگذار بوده است. از این رو می‌توان هرمس را موضوعی برای تطبیق دین، اسطوره و فلسفه قرار داد و به بررسی پیدایش هریک از این حوزه‌ها و تأثیر و تأثرشان بر یکدیگر پرداخت» (امیری، ۱۳۹۰: ۱۶۳). «نوشته‌های هرمسی از کهن‌ترین و عالی‌ترین دستاوردهای بشر است. خاستگاه این آثار مصر باستان و نگارش آن به دست هرمس یا تات بوده است. تات با اختراع خط هیروگلیفی، لااقل از سه هزار سال قبل از میلاد، نزد مصریان مقدس شمرده می‌شد. این متون، نه تنها به زبان هیروگلیفی موجود است، بلکه به زبان یونانی، لاتینی و قبلی نیز نگارش یافته‌اند» (تقی‌پور بدر و همکاران، ۱۴۰۳: ۱۱۲). «سیر و کنکاش به فراسوی تاریخ بشریت و به‌ویژه، مطالعه‌ی اندیشه‌های نخستین، درعین جذابیت و آموزندگی، کاری بس دشوار و مستلزم امکانات، اسناد و توانایی‌های فردی و همکاری جمعی است. این امر در ارتباط با آرای هرمس، به‌علت تنوع مکانی، زمانی و زبانی آثار، دشوارتر به نظر می‌رسد. آثار هرمس در سراسر جهان و در طول زمان‌ها و قرن‌های مختلف و به بیشتر زبان‌های مهم دنیا نگارش یافته است. بسیاری از آثار هنوز خطی و دور از دسترس است. دشوارتر از هر چیز، حجاب تاریخ و هم‌افق شدن با عصر هرمس و همدلی با سخنان و درک رمز و راز آن است. این کار برای انسان معنوی و سنتی آسان است؛ اما برای انسان مدرن دشوار است» (محبی، ۱۳۸۹: ۱۱۳). در نوشته‌های هرمس، یکی از منابع شناخت حقیقت پاکی، معنویت و ارتباط با وحی و آسمان است. تنها دوری از رذائل و کسب فضائل اخلاقی، دریافت مستقیم حقایق ممکن است؛ از این رو، تنها راه وصال به خدا زهد و تهذیب نفس است. این نظر البته با آنچه عرفا و بسیاری از حکما در باب معرفت حق تعالی قائل‌اند،

۲/۱/۴ اندیشه در ذات خداوند

«در اعتقادات مکتب هرمسی تفکر در ذات خداوندی امری نکوهیده و عبث قلمداد شده است، تنها طریق وصول به معرفت خداوند در الهیات هرمسی، دست یافتن به تهذیب و تزکیه نفس است. یکی از ویژگی‌های تعالیم هرمسی، عدم تمایز میان صفات و اسمای الهی است. در اسلام نیز همواره سخنان معصومین(ع) در پرهیز از فکر کردن در ذات الهی است» (تقی‌پور و همکاران، ۱۴۰۳: ۱۰۷). «در تعالیم هرمسی، برهان نظم را سببی برای اکتشاف حضرت حق می‌یابیم. هرمس می‌گوید، دلیلی بالاتر از آن نیست که حق را آشکار در پدیده‌های هستی نمایان ببینی. برای رسیدن به این نتیجه باید اندیشه و تعقل را به کار گرفت. از دید هرمس انسان‌ها نمی‌توانند، خدا را از طریق تأمل و تفکر در آفرینش ببینند. هنگامی که با چشم ظاهری و مادی خویش بر جهان نگاه می‌کنی، خدا جایی نیست که دیده شود. ولی اگر با افکار خود بنگری، با درک روحانی و معنوی خود می‌بینی که ناگهان خداوند در همه جا هست» (همان: ۱۱۱).

۲/۱/۵ برتری روح بر جسم

رکن دیگر جهان‌شناسی هرمسی، انسان است که ترکیبی از جسم و روح و دارای خرد است و باید اهمیت دادن به روح را برای شناخت خداوند و صعود به آسمان به کار گیرد (امیری و اکبری بیرق، ۱۴۰۳: ۲۳۴).

۲/۲ بحث

۲/۲/۱ طباع تام

طباع تام را به پیر یا اعتقاد به داشتن یک راهنمای ویژه تعبیر کرده‌اند که اغلب با ویژگی‌هایی چون سالمندی و مجرب بودن همراه است. بسامد حضور چنین شخصی در قصاید خاقانی قابل‌توجه است. در این قصاید، پیر شخصیتی است که اغلب با لفظ خضر از او یاد می‌شود و خاقانی عنوان می‌کند که

تجلی عقل] و سخنان سهروردی درباره آن می‌توان طباع تام را همان فرشته دثنا یا من آسمانی دانست که هم فرشته حامی و نگهبان و هم راهنمای فیلسوف به‌سوی خرد و فرزاندگی است» (پورنامداریان، ۱۳۸۶، ۳۱۳).

۲/۱/۲ زبان پرندگان

«منطق‌الطیّرها شکل دیگری از معراج‌نامه‌ها هستند. پرندگان در این آثار تمثیل روح انسانی می‌باشند که به زبان رمز سخن می‌گویند» (مهاجری‌زاده، ۱۳۹۴: ۱۹۵) به یاد بیاوریم داستان گردان و دلاورانی همچون زیگفرید افسانه‌های شمال را که به زبان مرغان آگاه شدند، آنگاه که بر اژدها پیروزی یافتند. این اتصال است که دریافتن زبان مرغان را سبب می‌شود (گنون، ۱۳۸۶: ۱۶). در اغلب منطق‌الطیّرها «سیمرغ عبارت از ذات واحد مطلق است و قاف که مقر اوست عبارت از حقیقت انسانی است که مظهر تام آن حقیقت است و حق به تمامت اسما و صفات به او متجلی و ظاهر است» (عباسی داکانی، ۱۳۸۰: ۲۲۹).

۲/۱/۳ نجوم

«نظام‌های کیمیاگری اغلب بر این فرض استوار بود که هریک از هفت سیاره که قدیمیان از آن تحت‌عنوان نشان اخترشناسی یاد می‌کردند با فلز خاصی در ارتباط است» (مهاجری‌زاده، ۱۳۹۴: ۱۹۵). نیز هرمس را با تیر یا عطارد معادل‌سازی کرده‌اند. این معادل‌سازی به این معنا است که عطارد را واسطه بین دو جهان حواس و عقول می‌دانند که در نتیجه رابط بین عالم ملک و ملکوت و مترجم حقایق عالم اعلی می‌شود که همین امر سبب رمزی شدن زبان، در ساختار هرمسی و پدید آمدن علم هرموتیک است (نصر، ۱۳۴۱: ۵-۶). جهان‌شناسی هرمسی در مرتبه پایین‌تر از خدای صانع، هفت سیاره را مسئول تقدیر معرفی می‌کند (امیری و اکبری بیرق، ۱۴۰۳: ۲۳۴).

چند باری هم با او ملاقات داشته است. خضر در اشعار خاقانی همواره با صفات خردورزی و دانایی یاد می‌شود و متحلی به اخلاق نیکو است. او حکیمی دانا است و ارتباطش با خاقانی، تعلیمی و حکمی است.

صبح دمان دوش خضر بر درم آمد به تاب
کرد به آواز نرم صبحک الله خطاب
از قدمش چون فلک رقص‌کنان شد زمین
همچو ستاره به صبح خانه گرفت اضطراب

(خاقانی، ۱۹۳: ۴۶)

من به تعجب به خود فروشده زین خواب
کز خضر آواز السلام برآمد
جستم و این خواب پیش خضر بگفتم
از نفسش اصدق الکلام برآمد

(همان: ۱۴۶)

بی‌دم مردان خطاست در پی مردم شدن
بی‌کف جم احمقی است خاتم جم داشتن

(همان: ۳۱۶)

دوش که صبح چاک زد صدره چرخ عنبری
خضر درآمد از درم صبح‌وش از منوری
شعله برق و روز نو، غرتش از مبارکی
قله برف و صبح‌دم، شیبش از معطری
بیضه مهر احمدی، جبهتش از گشادگی
روضه قدس عیسوی، نکهتش از معنبری

(همان: ۴۲۱-۴۲۵)

خضر قصاید خاقانی، مستجاب‌الدعوه است که از طریق تزکیه نفس، به فنای اوصاف ذات انسانی دست یافته است. نیز فردی است که به اتحاد و اتصال با حق نائل گردیده.

چار ملک در دو صبح داعی بخت تواند
باد به آمین خضر دعوتشان مستجاب
(همان: ۴۹)

خورشید از سواد دل تو کجا رود
تا بر سر تو چشمه خضر است سایبان
کی باشدت نجات ز صفرای روزگار
تا باشدت حیات ز خضرای آسمان

(همان: ۳۱۲)

در اندیشه خاقانی، خضر نماد انسان کامل و مظهر انبیا و اولیا است؛ به‌همین دلیل، خاقانی هر کجا که قصیده‌ای در ستایش یا مرثیه کسی می‌سراید، برای اینکه فضایل آن فرد را تا حد کمال نشان دهد، او را به خضر، که در تفکر خاقانی غایت کمال است، تشبیه می‌کند. برای مثال، در قصیده زیر که در رثاء شیخ‌الاسلام عمده‌الدین محمد بن اسعد طوسی نیشابوری شافعی، معروف به حفده، سروده، او را از نظر اعتلای مقام و بلندی، خضر نام می‌نهد.

آن پیر ما که صبح‌لقائی است خضر نام
هر صبح بوی چشمه خضر آیدش ز کام
با برتریش گوهر جمشید پست پست
با پختگیش جوهر خورشید خام

(همان: ۳۰۰)

۲،۲،۲ منطق‌الطیر

منطق‌الطیرها، داستان گفت‌وگوهای رمزی گروهی از مرغان، اغلب با رهبری هدهد، برای رسیدن به آستان سیمرغ است. در منطق‌الطیرها، هریک از مرغان بیانگر گروهی از انسان‌های در جست‌وجوی حقیقتی هستند که شاعر، نیل به این حقیقت را به‌شکل تمثیلی و از زبان این مرغان بیان می‌کند. خاقانی نیز مانند بسیاری از شاعران دیگر در این زمینه،

طبع‌آزمایی کرده و قصیده‌ای بدین شکل و مضمون سروده که در آن، گفت‌وگوی مرغانی به نمایش گذاشته می‌شود که با دیدن زیبایی‌های طبیعت به وجد آمده و در جست‌وجوی زیباترین عنصر موجود در طبیعت با یکدیگر به بحث و مجادله نشسته‌اند. بحث را نخست فاخته پیش می‌کشد که در ادبیات نماد بی‌مهری و بی‌وفایی است. او شکوفه را بر سایر گیاهان رجحان می‌دهد که دلیل آن نیز، از منفعت‌طلبی مادی او نشئت می‌گیرد. بلبل که نماد عاشقان جمال‌پرست و ظاهر بین است، گل را بر سایر عناصر طبیعت برتری می‌دهد. ساری نیز که نماد انسان‌های در بند نفس است، لاله را برتر می‌داند. صلصل سوسن را برتری می‌دهد و به‌همین ترتیب، هریک از پرندگان گیاهی را بر دیگر گیاهان رجحان می‌دهند. هرکدام از پرندگان مذکور در این منطق‌الطیر، بیانگر یک ویژگی انسانی هستند؛ چنان‌که خاقانی به بهترین شکل توانسته با زبان رمز این واقعیت را برای مخاطب روشن کند که این بحث در بین مرغان، بیانگر نوعی کثرت‌گرایی در عالم خلقت است؛ یعنی افراد با اعتقادات مختلف درعین تفاوت‌هایشان به‌زعم خود، ادعاهایشان همگی برحق بوده، کلامشان صادق است و برای رسیدن به حقیقت، نیاز به نائل شدن به حقیقت اصلی و واحد دارند که رمز آن سیمرغ است. خاقانی، این اصل مهم را به سبک و سیاق سایر منطق‌الطیرهای زبان فارسی، با زبان رمز و تمثیل پرندگان بیان می‌کند که یکی دیگر از اندیشه‌های هرمسی تجلی‌یافته در قصاید او است.

پیش چنین مجلسی مرغان جمع آمدند
شب شده بر شکل موی، مه چو کمانچه رباب
فاخته گفت از نخست مدح شکوفه که نحل
سازد از آن برگ تلخ مایه شیرین‌لعب
بلبل گفتا که گل به ز شکوفه است از آنک
شاخ جنبیت‌کش است گل‌شه والاجناب

قمری گفتا ز گل مملکت سرو به
کاندک بادی کند گنبد گل را خراب
ساری گفتا که سرو هست زمن پای لنگ
لاله از او به که کرد دشت به دشت انقلاب
صلصل گفتا که نی لاله دورنگ است ازو
سوسن یک‌رنگ به چون خط اهل ثواب
تیهو گفتا به است سبزه ز سوسن از آنک
فاتحه صف باغ اوست گه فتح باب
طوطی گفتا سمن به بود از سبزه کو
بوی ز عنبر گرفت رنگ ز کافور ناب
هدهد گفت از سمن نرگس بهتر که هست
کرسی جم ملک او و افسر افراسیاب

(همان: ۴۲-۴۳)

پرندگان با مشاهده اختلاف‌نظرهای فراوان در میان خود، جهت تلاش برای دست یافتن به یک حقیقت آرمانی که همواره یکی از بزرگ‌ترین آرزوهای جوامع بشری بوده است، درمی‌یابند که خود از رسیدن به چنین حقیقتی عاجزاند؛ لذا به درگاه عنقا روی می‌آورند، و او با ادله کافی برای مرغان، گل را بر همه برتری می‌دهد. خاقانی با خلق چنین قصیده‌ای، این اجازه را به افراد مختلف داده که از دیدگاه خود، برداشتی نمادین از شعر او داشته باشند.

جمله بدین دآوری بر در عنقا شدند
کوست خلیفه طیور، داور مالک‌رقاب
صاحب‌ستران همه بانگ بر ایشان زدند
کاین حرم کبریاست، بار بود تنگیاب
عنقا برکرد سر گفت: کز این طایفه
دست یکی در حناست، جعد یکی در خضاب
این همه نورستگان بچه حورند پاک
خورده گه از جوی شیر گاه ز جوی شراب

گرچه همه دلکشند از همه گل خوب‌تر
کو عرق مصطفاست و آن دگران خاک و آب

(همان: ۴۴)

۲،۲،۳ نجوم

عناصر مرتبط با طبیعت، از دیرباز تاکنون، در آثار ادبی ملل گوناگون بازتاب مختلفی داشته‌اند که بخش‌های مهم این گروه، مجموعه‌ی مرتبط با آسمان و عناصر نجومی از جمله خود آسمان و طبقاتش، ستاره‌ها و سیارات، بروج دوازده‌گانه و صور فلکی و سایر پدیده‌های وابسته به نقوش و فرم‌های سماوی است. میزان به‌کارگیری این اصطلاحات، بسته به میزان دانش نجومی شاعران و میزان جذابیت موجود در جامعه‌ی دوره‌ی آن‌ها، متفاوت است. اصطلاحات نجومی مختلف در قصاید خاقانی از منظر علمی، اعتقادات مذهبی، باورهای عامیانه (طلسم و طالع‌بینی) و اسطوره‌ای با بسامد چشمگیری بازتاب یافته است. برای مثال، او همواره بخش زیادی از ناکامی‌های خود را به فلک حواله می‌دهد و معتقد است نامرئوتی و دشواری‌هایی در زندگی شخصی خود متحمل شده که بخش زیادی از آن، ناشی از فلک بوده است.

فلک کژروتر است از خط ترسا
مرا دارد مسلسل راهب‌آسا
نه روح‌الله بر این دیر است چون شد
چنین دجال فعل این دیر مینا

(همان: ۲۹)

همه روز اعور است چرخ و لیک
احول است آن زمان که کینه‌ور است

(همان: ۶۳)

نه نه کارم ز فلک نیک بد است
من هراس بتری خواهم داشت

(همان: ۱۴۳)

در قصیده‌ای که خاقانی در مدح رضی‌الدین ابونصر نظام‌الملک، وزیر شروان شاه، سروده به اجرام آسمانی سوگند یاد می‌کند:

به خط احسن تقویم و آخرین تحویل
به آفتاب هویت به چارم اصطرباب

(همان: ۵۰)

نیز در قصیده‌ای که به بدیبه در مدح شروان شاه منوچهر و صفت شکارگاه او و بنای بند باقلانی سروده، با بیانی استعاری روم و هند را سرزمین‌هایی می‌داند که اجرام فلکی چون مریخ و زحل بر آن‌ها حکم می‌رانند:

تیغ او خواهد گرفتن روم و هند از بهر آنک
این دو جا را هست مریخ و زحل فرمانروا

(همان: ۲۰)

در ابیات زیر، شاعر نه فلک و چهار ارکان را مؤدّ تمام آفریده‌ها می‌داند و معتقد است از امتزاج نه فلک و چهار ارکان، مخلوقات به وجود آمده‌اند.

نه فلک آدم و چار ارکان حوّا صفت‌اند
این نه و چار به هم ناگزیر آمیخته‌اند
کشت و زاد از پی بیشی غلامانش کنند
این زن و مرد که با نفع و ضرر آمیخته‌اند

(همان: ۱۱۹)

۲،۲،۴ اندیشه در ذات خداوند

یکی از محوری‌ترین عقاید مکتب هرمس، این است که خداوند متعال غیرقابل شناخت است و ذات مقدّس او در اوهام بشری جای نمی‌گیرد. درواقع،

چو جان کارفرمایت به باغ خلد خواهد شد
که خوش نبود که شاهنشہ ز غربت باز ملک آید
حواس کار کن در حبس تن بگذار و برهانش بمانده
خاصگان در بند او فارغ در ایوانش
(همان: ۲۱۲)

جان از درون به فاقه و طبع از برون به برگ
دیو از خورش به هیضه و جمشید ناشتا
رخش تو را بر آخور سنگین روزگار
برگ گیا نه و خر تو عنبرین چرا
(همان: ۱۵)

تشنه بمانده مسیح شرط حواری بود
لاشه خر ز آب خضر سیر شکم داشتن
(همان: ۳۱۷)

خاقانی در اشعار خود، بارها بر این اصل مهم تأکید می‌کند که رجحان روح و دل بر جسم برای نیل به رستگاری، یک رکن اساسی برای کمال انسان است که بدون آن نمی‌توان به سر منزل مقصود رسید. همان‌طور که از ابیات زیر برمی‌آید، به‌زعم خاقانی روح و جان انسان، بعد اصلی وجود و ضامن جاودانگی آن است و جسم در فرصت دنیا، به‌منزله ابزاری جهت رشد و تعالی روح محسوب می‌شود. در قصاید خاقانی اصل و ریشه انسان، روح و دل است و حال اگر انسان به‌جای پرورش روح و جان خود، به پرورش جسم بپردازد و همواره در جهت اهداف جسمانی و نفسانی خویش گام بردارد و ارتباط خود را با ریشه و اصل خود قطع کند، آنگاه زندگی بی‌معنایی خواهد داشت.

با تو قرب قاب قوسین آن گه افتد عشق را
کز صفات خود به بعدالمشرقین مانی جدا
(همان: ۱)

بشر می‌تواند درباره هرچیزی تا سرحد کمال بیانیشید؛ اما در ذات خدا نمی‌تواند. خاقانی نیز بارها به این اصل مهم اشاره کرده که حد قدم خداوند در اندیشه بشری نمی‌گنجد و خرد انسان در برابر عظمت ذات خداوند، چون لنگی است که راه به جایی نخواهد برد؛ زیرا خاقانی معتقد است، ذات مقدس الهی کمال محض است و انسان در راه شناخت او جز تحیر و سرگردانی، بهره دیگری نخواهد داشت.

حد قدم مپرس که هرگز نیامده‌ست
در کوچه حدوث عماری کبریا

(همان: ۳)
بر در ایوان توست، پای شکسته خرد
بر سر میدان توست، دست‌گشاده هوا
(همان: ۳۶)

از رخ تو کس نداد هیچ نشانی تمام
وز مژه تو نکرد هیچ خدنگی خطا

(همان)

۲،۲،۵ برتری روح بر جسم

برتری روح بر جسم، یکی از مهم‌ترین موضوعاتی است که از دیرباز موردتوجه بشر واقع شده و ذهن بسیاری از فلاسفه، حکیمان، شاعران و... را به خود معطوف کرده است. در سنت هرمسی، انسان منحصر و محدود به جسم نیست؛ بلکه دارای جوهری ملکوتی به نام روح است که در انسان هبوط می‌کند و در برابر جسم قرار می‌گیرد که بعد ناسوتی انسان به‌شمار می‌رود. حال اگر روح بتواند مسلط بر این بدن شود، آنگاه می‌تواند به آرامش دست یابد و به آسمان‌ها صعود کند. در اشعار خاقانی نیز روح که مجازاً با تعبیر دل و جان هم از آن یاد می‌کند، مقام قرب بی‌واسطه است و شاعر، پرداختن به جسم و غافل شدن از روح و جان را پیوسته مورد شماتت قرار می‌دهد.

نفس عیسی جست خواهی؟ رای کن سوی فلک
نقش عیسی در نگارستان راهب کن رها
(همان)

با قطار خوک در بیت‌المقدس پی منه
با سپاه پیل بر درگاه بیت‌الله میا
(همان)

بالا برآر نفس چلیپا پرست از آنک
عیسی توست نفس و صلیب است شکل لا
(همان: ۱۶)

۳ نتیجه

نجم‌الدین رازی در مهمترین اثر خود، مرصادالعباد، بیان‌های متفاوتی درباره‌ی عقل دارد. گاهی عقل را تحسین و گاهی آن را تخطئه می‌کند و ناکارآمد می‌شمارد. این نگاه براساس اندازه‌شناسی عقل و

تبیین مرتبه‌ی وجودی آن صورت می‌گیرد. به عبارت دیگر، رازی، عقل را انکار نمی‌کند بلکه آن را در وصول به حقیقت، نقد می‌کند. مصادیق عقل در مرصادالعباد یکسان نیستند. رازی، عقل و قوای آن را دارای مراتب و شئون مختلف می‌داند. وی عقل فلسفی را نقد و تخطئه می‌کند و عقلی را که به نور هدایت مستفیض شده و با ریاضات و تزکیه‌ی نفس به نورانیت رسیده است تا مرحله‌ی کشف نظری، مستعد و قابل می‌داند. او آنجاکه عقل، یکه‌تازی می‌کند با آن به مقابله پرداخته و آن را فاقد شایستگی برای رستگاری می‌داند. نجم‌الدین رازی برای عقل، مرز و محدوده قائل است و چنانچه عقل در برابر وحی سر خم نکند، آن را ضالّه و مسبب شقاوت و گمراهی انسان می‌داند. در مرصادالعباد، عقل، در برابر عشق، حقیر است؛ زیرا نویسنده‌ی این اثر عرفانی، عشق را ابزار رسیدن به معرفت و شناخت اسما و صفات الهی می‌داند و عقل را در این میدان بسیار پیاده و ناتوان می‌شمرد.

منابع

- ابوالقاسمی، محسن (۱۳۷۱)، هفتاد مقاله، مقاله، هرمس، تهران: اساطیر.
- امیری، رضا (۱۳۹۰)، «هرمس الهرامسه، طرحی برای تطبیق دین، اسطوره و فلسفه»، تاریخ فلسفه، ش ۴ (پی‌درپی ۴)، دوره ۲، صص ۱۸۸-۱۶۳.
- امیری، فاطمه‌سادات و اکبری بیرق، حسن (۱۴۰۳)، «بازتاب جهان‌شناسی هرمسی در دیوان ناصر خسرو»، پژوهش‌های ادبی-فلسفی، دوره ۲، ش ۱ (پیاپی ۳)، صص ۲۲۳-۲۴۰.
- پورنامداریان، تقی (۱۳۸۶)، رمز و داستان‌های رمزی در ادب فارسی، تهران: علمی و فرهنگی.
- تقی‌پور، محمود، قاسمی، بدر شهین و سرخی، فرزانه (۱۴۰۳)، «بازتاب مایه‌هایی از مکتب هرمسی در اشعار عطار، مولانا و حافظ»، زبان و ادب فارسی، دوره ۱۶، ش ۵۸، صص ۹۸-۱۱۷.
- توفیقی، حسین (۱۳۷۸)، کتاب رازهای خنوخ، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.
- خاقانی، افضل‌الدین بدیل (۱۳۹۳)، دیوان خاقانی شروانی، به کوشش ضیاءالدین سجادی، تهران: زوّار.
- رضی، هاشم (۱۳۸۴)، حکمت خسروانی، تهران: بهجت.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۱)، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۴، لبنان: مؤسسة الاعلمي للمطبوعات.
- کریمی، زهرا (۱۴۰۰)، «بازتاب اندیشه‌های هرمسی در آثار منظوم عطار»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سمنان، استاد راهنما: حسن اکبری بیرق.
- عباسی داکانی، پرویز (۱۳۸۰)، شرح قصه غربت غربی سهروردی، تهران: تندیس.
- گنون، رنه (۱۳۸۶)، هرمس و زبان مرغان، ترجمه امین اصلانی، تهران: جیحون.
- محبی، مصطفی (۱۳۸۹)، «هویت و اندیشه هرمس»، پیک نور-علوم انسانی، دوره ۸، ش ۳، صص ۱۰۹-۱۲۴.
- مهاجری‌زاده، غزال (۱۳۹۴)، «ساختار هرمسی در عرفان ایران»، مطالعات عرفانی، دوره ۱۱، ش ۱ (پی‌درپی ۲۱۹)، صص ۱۸۱-۲۱۴.
- نصر، سیدحسین (۱۳۸۲)، جاودان خرد (مجموعه مقالات دکتر سید حسین نصر)، به اهتمام: سیدحسن حسینی. تهران: هرمس.
- (_____ ۱۳۴۱). (هرمس و نوشته‌های هرمسی در جهان اسلام). دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دوره ۱۰، ش ۲.

References

- Abbasi Dakani, Parviz (2000), *Explanation of Suhrawardi's Western Nomad Story*, Tehran: Tandis.
- Abolghasemi, Mohsen (1992), *Seventy Essays, Essay on Hermes*, Tehran: Mythology.
- Amiri, Reza (1991), "Hermes of Al-Haramsa, a Plan for the Reconciliation of Religion, Myth and Philosophy", *History of Philosophy*, Vol. 4 (Ser. 4), Volume 2, pp. 188-163.
- Amiri, Fatemeh Sadat and Akbari Bayraq, Hassan (1994), "Reflections of Hermetic Cosmology in the Divan of Naser Khosrow", *Literary-Philosophical Studies*, Volume 2, Vol. 1 (Ser. 3), pp. 223-240.
- Guenon, René (2006), *Hermes and the Language of Birds*, translated by Amin Aslani, Tehran: Jeyhoun.
- Karimi, Zahra (2021), "Reflection of Hermetic Thoughts in the Works of Manzum Attar", Master's thesis, Semnan University, Supervisor: Hassan Akbari Bayraq.
- Khaqani, Afzal al-Din Badil (2014), *Divan Khaqani Sharvani*, edited by Zia al-Din Sajjadi, Tehran: Zovar.
- Mohajerizadeh, Ghazal (2015), "The Hermetic Structure in Iranian Mysticism", *Mystical Studies*, Volume 11, No. 1 (219 series), pp. 181-214.
- Mohebbi, Mustafa (2010), "Identity and Thought of Hermes", *Pik Noor-Humanities*, Volume 8, No. 3, pp. 109-124.
- Nasr, Seyyed Hossein (1962), "Hermes and Hermetic Writings in the Islamic World". *Faculty of Literature and Humanities*, Volume 10, No. 2.
- Nasr, Seyyed Hossein (2003). *Eternal Wisdom (Collection of Articles by Dr. Seyyed Hossein Nasr)*, edited by Seyyed Hassan Hosseini. Tehran: Hermes.
- Pournamdarian, Taghi (1987), *Secrets and Secret Stories in Persian Literature*, Tehran: Scientific and Cultural.
- Razi, Hashem (2005), *Hekmat Khosravani*, Tehran: Bahjat.
- Tabatabai, Seyyed Muhammad Hussein (1990), *Al-Mizan in the Interpretation of the Qur'an*, Vol. 14, Lebanon: Scientific Press.
- Taghipour, Mahmoud, Ghasemi, Badr Shahin and Sorkhy, Farzaneh (2024), "Reflections of Themes from the Hermetic School in the Poems of Attar, Rumi and Hafez", *Persian Language and Literature*, Volume 16, No. 58, pp. 98-117.
- Tofiqi, Hossein (1999), *The Book of the Secrets of Enoch*, Qom: Center for Studies and Research on Religions and Sects.